

Faiq Ələkbərli
AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

1890-cı illərdə Parisdə təhsil alan Avropanın təzyiqindən sarsılmış İslam dünyasının fəlakətlərinin səbəblərini axtaran Cəmaləddin Əfqani ilə həmsöhbət olmaq onun İslam dinində islahatçı baxışlarını öyrənmək Əhməd bəy Ağaoğluna dərin təsir bağışlamış, "İslam millətçiliyi" nəzəriyyəsinin formalaşmasında təkanverici amil olmuşdur. Ağaoğlu yazırdı ki, Əfqani özündə cəsarət tapıb birinci olaraq müsəlmanların ailə və cəmiyyət həyatlarının köhnəliyini, çağdaş dövrə uyğun olmadığını və bunlara səbəb ruhanilərin özərlərinin köhnəməsi, hakimiyyətin küllüvi və nadanlılığı olduğunu qeyd etmişdir. Ağaoğlu qeyd edirdi ki, Əfqani "gümsəlman xalqlarını ilkin İslama qayıtmağa, ləyaqətsiz hökmdarlara qarşı açıq mübarizəyə qoşulmağa çağırırdı. Eyni zamanda o, ruhaniləri amansızcasına tənqid edir, onların "boş dialektika və şokastikasını" məsarəyə qoyur, onların riyakarlığına və həyasızlığına gülürdü. O, öz mühakimə və mülahizələrini Qurandan gətirən iqtibaslarla, müsəlman tarixinə aid misallar və əfsanələrlə əsaslandırır. Onun bütün gücü də məhz belə "uyğunlaşmaq" bacarığında idi. Bütün ölkələrin müsəlmanları onun səsinə nə isə təniş, eyni zamanda yeni çağlar hiss edirdilər".

Əfqaninin bu ideyalarını müsbət dəyərləndirən Ağaoğlunun fikrincə, Şərqdə nümunəvi ictimai xadim olan bu şəxs, eyni zamanda özünün gələcək davamçılarının fəaliyyəti üçün proqram tərtib etmiş və bu davamçıların inkişaf etdirməli olduqları ideyaları göstərmişdir. Şübhəsiz, Ağaoğlu da Əfqaninin davamçısı kimi, "İslam millətçiliyi" ideyasını işləyib hazırlamışdır. O, "Müsəlman xalqlarının vəziyyəti" (1903-1904) başlıqlı məqalələrində yazırdı ki, taleyin zərbələrindən sarsılıb məyus olmuş müsəlmanları indi gəzib bu fəlakətin onları üzərinə haradan gəldiyini axtarıb və vəziyyəti düzəltmək haqqında düşünür. Sovetlər Birliyi dövrünün müəlliflərindən Q.Mustafayevə görə, Ağaoğlu bu yazılarında Əfqaninin fikirləri ilə razılaşdığını bildirmiş, eyni zamanda "İslam şərqinin böhranından çıxmasının səbəbini "İslamın bərpasında", İslam millətçiliyində görmüşdü".

"İslam millətçiliyi" nəzəriyyəsində qadınların azadlığı, ərəb əlifbasında islahatların həyata keçirilməsi, müsəlman islahatçısının olması, Qərb mədəniyyəti ilə yanaşı Avropa ideoloqlarından yararlanmaq əsas şərtlərdən idi. Ə.Ağaoğlu yazırdı ki, müsəlmanların islahat dövrünün keçmələrinin vaxtı çatmışdır. İslahatlar ilk növbədə qadınlara azadlıq verilməsindən və əlifbanın islahatından başlamalıdır. Eyni zamanda, o, müsəlmanları qəffət yuxusundan oyatmaq üçün, Əfqani kimi müsəlman islahatçısının ortaya çıxmasını da vacib hesab edirdi: "Müsəlman dünyasının qəffət yuxusundan oyadılması, onun mədəni xalqlar sırasına daxil olması üçün güclü sarsılma olmalıdır ki, müsəlmanlar da öz islahatlarına mərhələsinə keçsinlər və nəticədə onlardan da möhkəm iradəyə malik, canından keçməyə hazır olan bir rəhbər çıxmış olsun, həmin islahatçı isə İslamın özündə, onun tarixində və ənənələrində bərəkətli bir zəmin ta-

pacaq". Ağaoğluya görə, "İslam millətləri" əsil İslami qanunlara əməl etməklə yanaşı, Qərb mədəniyyətinin müsbət dəyərlərini də mənimsəməli və Avropa millətləri kimi inkişaf etməlidirlər. Ona görə, mühafizəkar ruhanilərin təbliğ etdiyi kimi İslam dini bədbinlik deyil, nikbinlik və tərəqqipərvərlik dinidir. O, yazır: "Nə Quran, nə də Şəriət özlüyündə tərəqqinin düşməni deyildir, özlərini İslam ideyasının daşıyıcıları hesab edən şeyxlər və üləmalar bəd məqsədlərlə oradakı fikirləri təhrif edib, onları mədə-

əksinə, bu amillərin Quranda öz əksini tapdığını göstərməyə çalışmışdır. Q.Mustafayevin fikrincə, bununla da "ictimai-tarixi hadisələrə idealist-dini mövqedən yanaşan Ə.Ağayev özü-özünü inkar edir. O, bir əli ilə dində yeniliyin zəruriliyini yazır, digər əli ilə onu pozur". Bizcə də, Ağaoğlunun bir tərəfdən dində yeniləşməni zəruri saydığı halda, digər tərəfdən İslamın təməl prinsiplərinin qorunması məsələsində israrlı olması bir qədər ziddiyyətdir.

Bələ ki, "İslam millətçiliyi" nəzəriyyə-

dirdiqləri Allah bu peyğəmbərin vəsiyyəti ilə həqiqəti insanlara birləşdirmişdir. Onun fikrincə, İslam ehkəmi əqli – «bütün insanların daşdığı daxili peyğəmbəri» bütün peyğəmbərlərdən yüksək tutur və o, peyğəmbərlər sırasının başında durur. Çünki əql insanlar üçün birinci peyğəmbərdir. Bu baxımdan İslam ehkəminə görə "əqlde bəraət tapmayan nə varsa dinin tərkibinə daxil olmalıdır". Ağaoğlu yazırdı: "Kim özünü təkəkkür, elm sahəsində göstərmək istəyir, qoy o, bu peyğəmbərlər nəzəriyyəsini, bu hə-

olar. Çünki onların hamısı bu mənanı ifadə edən ümumi bir istilahi – ərəbcə "millet" sözünü işlədirlər. Bu istilahi isə irqi, qövmi, etnik, hətta əxlaqi birliyi deyil, hər şeydən əvvəl dini birliyi ifadə edir".

Onun fikrincə, "panislamizm" çərçivəsində "İslam millətçiliyi", ya da "İslam millətçiliyi" ideyası İslamın özündə, onun nəzəriyyə və tarixində ehtiva edilmişdir. Yəni hər cür etnik millətçiliyə düşmən olan İslam dini, onu qəbul edən xalqlar üçün ortaqlıq bir din kimi "müsəlmanlar qardaşdır" tezi ilə möhkəm-

Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: Əhməd bəy Ağaoğlu

niyyətin bənşəməz düşmənlərinə çevirmişlər".

Ağaoğlunun fikrincə, yalnız "panislamistlər" birləşmə anlamındakı keçmiş qayıtmağın əleyhdarı olmadığı kimi, eyni formada yeniləşməyə də qarşı çıxmaq razılaşa bilməz. Çünki onların nə-

sini əsaslandırarkən İslam fəlsəfəsindən, o cümlədən Qurani-Kərimə və peyğəmbərin hədislərinə üz tutan Ağaoğlu hesab edirdi ki, Məhəmməd peyğəmbərin (s.) təlimi Allahın təlimidir və İslam haqqında fikir yürütmək üçün Quran əsas götürülməlidir. "Məhəmməd pey-

qətin inkişaf mənzərəsini imkan həddinə qədər genişləndirsin. O zaman onun qarşısında nə qədər gözəl və nə qədər də böyük perspektivlər açılmış olar".

Bu kimi mülahizələrdən gömək olar ki, Ağaoğlu özü də ilkin İslami eh-

lətməkdir. O, yazırdı: "Ümumbəşəriyyət demək olan İslam milli əlahidəliyi, irqi ayrı-seçkililiyi, silki xurafat və ənənələri zəiflətməyə çalışır. İslama görə, ona iman gətirən bütün insanlar qaradaşdır, hamı Allah və Quran qarşısında bərabərdir. Nə türk, nə ərəb, nə fars, nə hindu, nə zənci, nə ağ var: hamı müsəlmandır, bərabər və birlər, hamı eyni bir Atanın, sevən bir Atanın övlətidir, fərq yalnız Ona itaət edən dərəcəsidir. Bu ideya Quranda ümumi müddə şəklində deyil, aydın və rəsmi şəkildə ifadə edilmişdir. "Müsəlmanlar qaradaşdır".

Bizcə, Ağaoğlunun etnik millətçiliyi bir kənara qoyub "İslam millətçiliyi"ni təbliğ etməsi və bunu "müsəlmanlar qaradaşdır" tezi ilə əsaslandırmağa çalışması təsadüfi deyildi. Burada ilk növbədə, Avropa ideoloqlar və hərbiçiləri tərəfindən şüəri və fiziki cəhətdən param-parça olunmuş İslam xalqlarını bir arada tutmaq, onlar arasında mövcud olan düşmənçilik hissələrini aradan qaldırmaq idi. "İslam millətçiliyi"ni gerçəkləndirmək naminə etnik millətçiliyi İslamın düşməni kimi qələmə verən Ağaoğlu da müsəlman xalqlarının qurtuluş yolunu "dini millətçilik"de gördüdü.

Q.Mustafayev də hesab edir ki, "İslam millətçiliyi"ni irəli sürməklə Ağaoğlu və onun kimi düşünən milli-burjua ziyalılar açıq şəkildə olmasa da, üstü örtülü olaraq dini millətçilik yolunu birinci plana çəkər və müsəlman xalqların bu bəyraq altında toplanmağa çalışırdılar: "Burjua millətçiləri Azərbaycan xalqının maarifi və mədəniyyəti yolunda maarifçilərin mübarizəsini İslam maarifi və mədəniyyəti uğrunda mübarizə istiqamətinə yönəltməyə çalışır, onların köməyi ilə İslam dini ilə elmi bənşəldirmə, "İslam mədəniyyətini" "qərb mədəniyyətinə" qarşı qoyaraq, İslamı müasirləşdirmək, İslam ruhaniliyini çarizmin təsirindən xilas edib, İslam millətçiliyi axınına cəlb etmək istəyirdilər".

Bizcə, burada söhbət İslam mədəniyyətini Qərb mədəniyyətinə qarşı qoyulmuş Avropa mədəniyyətinə aid yeniləşmə ideyalarını da qəbul etməklə yanaşı, eyni zamanda, ona alternativ ola biləcək bir mədəniyyəti ortaya qoymaq idi. Sadəcə olaraq, burada özünü (panislamist, İslam millətçiliyi) və mədəniyyəti (İslam mədəniyyəti) adlandıran doğru seçilmədiyi (ya da məcburiyyətdən) üçün, bu Avropa ideoloqlar tərəfindən ancaq dini birləşmə yönündən dəyərləndirilmişdir. Halbuki C.Əfqani, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu və başqa müfəkkirlər Yaxın Şərqi xalqlarının ümumi oyanışı və birliyi adına "İslam millətçiliyi", "İslam mədəniyyəti" anlayışlarına sinonim başqa uğurlu ad tapan bilmədikləri üçün buna məcbur idilər. Bundan yalnız etnik-millətçilik anlamında (türkçülük, farsçılıq, ərəbçilik və b.) kənara çıxmaq mümkün idi ki, bu da Qərb-Avropa mədəniyyətinə qarşı alternativ olmaq mümkün deyildi. Ona görə də, Qərb mədəniyyətinə, Qərb millətçiliyinə (əslində bunun da sinonim adı xristian millətçiliyi, xristian mədəniyyətidir) alternativ ola biləcək an uğurlu ideya kimi "İslam mədəniyyəti" və "İslam millətçiliyi" görülmüşdür.

zərində birləşmək naminə keçmiş qayıtmaq qədər, yeniləşmək də çox vacibdir. O, yazırdı: "Birləşmə mənasında keçmiş qayıtmağı təbliğ edən panislamizm, eyni zamanda müsəlmanlar arasında müasir həyatın kökü və birləşməni dəyişdirilməsində təkəddir. Bu, vaxtilə yalnız müsəlmanların mali olan iqtisadi, siyasi və mədəni fəthətlər sahəsindəki təkəddir. Bir sözlə, Avropa ağıl terzi və yeni müsəlman meyli möcübincə İslamçının ideyalarında panislamizm və yevropeizm anlayışı sinonimi xarakterikəş etmişdir". Ancaq Ə.Ağaoğlu "panislamizm" və "yevropeizm" arasındakı sinonimliyi əsasən elm, sənaye, siyasət, ticarət sahələrinə aid edib, bunu mədəniyyət, davranış və əxlaqi məsələlərdən uzaq tutmağa çalışmışdır.

Ə.Ağaoğlu İslamda yeniləşmənin zəruriliyi haqqında deyirdi ki, din nə qədər qüdrətli amil olsa da, özünü dində tapın insan, onun ən fəal amili kimi həmişə dini dəyişdirməyə, öz tələblərinə uyğun gələn nəzəriyyələri şəklinə salmağa çalışır. "İslamda da belə olmuşdur. Ərəblərin fiziki və zehni qüvvələri tükəndikdə, irq degenerasiyaya məruz qaldıqda, İslam onlardan heç də az primitiv, heç də az cəngəvar olmayan türk-tatar tayfalarının əlinə düşdü, öz növbə-sin-də onlar da İslamı öz qaydalına uyğun dəyişdirdilər".

1-ci Rusiya inqilabı illərində «Həyat», «İrşad» və digər qəzet-jumallarda ki məqalələrində Quran ənənələri ilə öz dövrünün müqayisə edən Ağaoğlu İslamın təməl prinsiplərinə üstünlük verməklə yanaşı, İslamın heç bir siyasi, vicdani, mədəni azadlığa zidd olmadığını

görmədi. Allah haqqında onun təsəvvürlərinin Quranda əks edildiyi kimi, müasir fəlsəfə terminologiyasında deizm adını daşıyan təlimin ən bitkin, ən mükəmməl və ən etiqadlı nümayəndəsidir. Onun Allahı şəxs deyil, heç bir müəyyənliyə malik deyil, onu ifadə etmək

kəmlərin dəyişməsinin əleyhinə olub, yalnız İslama sonralar olunmuş əlavələrdən qurtulmağı vacib hesab etmişdir. Ancaq məsələ ondadır ki, bezi hallarda ilkin İslami ehkəmlərlə ona olunmuş əlavələrlə bağlı da yekdil fikir yoxdur. Başqa sözlə, bəzən müəyyənləşdir-

Onun fikrincə, İslamdakı Allah anlayışı hər şeyin Ondən baş verdiyi və hər şeyin Ona qayıtdığı sonuncu "səbəblər səbəbidir". Allah həyatı, ölümü, zamanı, məkanı Özündə ehtiva edir, Özü isə bunların heç biri ilə məhdud deyildir.

mümkün deyildir. Ona heç bir atribut – nə məni, nə də müsbət atributlar münbər etmək olmaz. Bu, hər şeydən əvvəl, forməsiz, nəhayətsiz abstraksiya, hər yerdə bulunan, sonsuz, əql xaricində və hər şeyi əhatə edən ideal təsəvvürlərdir".

Onun fikrincə, İslamdakı Allah anlayışı hər şeyin Ondən baş verdiyi və hər şeyin Ona qayıtdığı sonuncu "səbəblər səbəbidir". Allah həyatı, ölümü, zamanı, məkanı Özündə ehtiva edir, Özü isə bunların heç biri ilə məhdud deyildir. O, yazırdı: "Onun hər şeyi qavrayan deizm demək olar ki, panteizmə son dərəcə yaxınlaşır. Məhəmməd peyğəmbər (s.) bu ümumi müddəalardan çıxardığı nəticələrdə Avropa deistlərindən daha irəliyə getmişdir". Çünki Avropa filosoflarının "Ali əql" ("Mütəəq ideya"), İslam müfəkkirlərinin "Universal ruh" adlan-

mək olmur ki, hansı əsil İslami ehkəmlər, hansı isə əlavələrdir.

Ağaoğlu daha çox "Panislamizm və onun xarakteri" silsilə məqalələrində "İslam millətçiliyi"nin elmi-nəzəri əsaslarını verməyə çalışmışdır. Onun fikrincə, İslam dinini qəbul edən xalqlar arasında bir çox milli adət-ənənələrdəki fərqlər ortadan qalxmış, ortaqlıq "İslam mədəniyyəti" və "İslam millətçiliyi" anlayışları yaranmışdır. Ağaoğlu yazırdı: "İslam ayrı-ayrı xalqların: ərəb, türk, fars, zənci, tacik və sairələrin özünəməxsus fərdi etiqadlarındakı, adət-ənənələrindəki, hətta dil və geyimlərindəki fərqi aradan qaldırılmış – niverləmiş, sözün tam mənasında onları fəthlərin assimilyasiyasına məruz qoymuşdur. Hal-hazırda müsəlman xalqlarının lüğətində millət məfhumuna uyğun olan bir istilahi axtarmaq yersiz